

УДК 347.65/.68

О.Л. ЗАЙЦЕВ, канд. юрид. наук, доц., Харківський національний університет внутрішніх справ

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ СПАДКОВОГО ПРАВА

Ключові слова: спадкове право

Спадкування традиційно вважається одним із найдавніших та стабільних інститутів у праві будь-якої держави. Навіть за радянських часів більшість основних засад спадкування були ще закладені римським приватним правом [1, с.226-228]. Однак розвиток суспільних відносин поступово змінює економічні відносини, що в свою чергу впливає на речові правовідносини. Різноманітність та кількість майнових правовідносин між членами суспільства зумовлює потребу у розвитку та вдосконаленні норм, що регулюють перехід прав від однієї особи до іншої, як в якості загальних правил, так і норм спадкового права, як спеціальних правил. Тому мета статті – визначення основних неузгодженостей в позиціях науковців та недоліків у поточному законодавстві. Новизна роботи полягає в подальшому розвитку та аналізі основних положень спадкового права, через призму останніх рішень Пленуму Верховного Суду України.

Актуальність статті зумовлена інтересом науковців саме до норм спадкового права, що обумовлює їх особливістю та специфікою. По-перше, здебільшого майнові права від однієї особи до іншої переходять завдяки їх спільному волевиявленню [2, с.20-22], тобто проявляється принцип диспозитивності в приватному праві, але при спадкуванні домінує волевиявлення особи, яка приймає права померлого. А односторонні дії, що породжують ці вільно-правові наслідки, традиційно імперативно врегульовані [3, с.308-309]. По-друге, змінилося ставлення законодавця до кола об'єктів цивільних прав, що можуть входити до складу спадщини (ст.ст.1218, 1225-1232 ЦК України). Спеціа-

льні праці сучасних науковців С.Я. Фурси, Є.І. Фурси, З.В. Ромовської, Є.О. Рябоконя, В.В. Васильченко, Ю.О. Заїки ґрунтуються, а інколи й дискутують с працями провідних вчених дорадянського і радянських періодів Б.С. Антімонова, А.А. Бугаєвського, В.І. Сербровського, Ч.Н. Азімова, В.А. Рясенцева та ін.

Ст.1216 ЦК України містить наступне поняття спадкування - спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Більшість вищезгаданих авторів підтримує думку законодавця, що *під спадкуванням слід розуміти набуття майнових і деяких особистих немайнових прав і обов'язків (спадкової маси) фізичної особи, яка померла (спадкодавця), спадкоємцями та іншими особами в порядку спадкового правонаступництва*. У даному випадку під майном слід розуміти сукупність прав і обов'язків, активів і пасивів, наявного майна померлого, його права, вимоги до інших осіб, а також його борги, які він не встиг погасити при житті, вимоги по відшкодуванню шкоди, заподіяної спадкодавцем. Із сказаного можна зробити висновок, що спадкуванням називається перехід переважно майнових (у деяких випадках немайнових) цивільних прав і обов'язків померлого до інших осіб. Зі смертю суб'єкта припиняються лише правовідносини, що носять суворо особистий характер (наприклад - права на пенсію, допомогу чи інші виплати, пільги і т.д.).

Слід зазначити, що С.Я. Фурса і Є.І. Фурса з 1999 року ввели в доктрину спадкового права термін «спадковий процес», за яким це «регламентовані законодавством юридично вагомі дії повноважених осіб, які зумовлені переходом прав померлої особи до інших осіб» [4]. Тобто, поділивши матеріальну сторону спадкових правовідносин та їх процесуальне здійснення.

Спадкування, як правовідносини, дуже специфічні, оскільки на перший погляд, порушується конструкція загальних цивільних правовідносин - воно по суті безсуб'єктне, оскільки зі смертю припиняється правоздат-

ність спадкодавця, тому його права та обов'язки переходять до спадкоємців у порядку спадкового правонаступництва, що характеризується цілим рядом особливостей:

- наявністю фактичного складу, прямо передбаченого законом (наприклад, складання заповіту, смерть спадкодавця, прийняття спадщини за заповітом);

- сукупністю прав і обов'язків, які переходять до спадкоємців, як єдине ціле;

- спадкування носить універсальний характер - усі права та обов'язки переходять одночасно й на підставі акту прийняття спадщини.

Термін «спадкове право» використовують у двох значеннях суб'єктивному та об'єктивному. В об'єктивному значенні під спадковим правом розуміють сукупність правових норм, які регулюють порядок переходу прав і обов'язків померлого до інших осіб. У суб'єктивному значенні під спадковим правом розуміють права особи бути закликаним до спадкування як спадкоємець, обсяг його прав та обов'язків після прийняття спадщини [2, с.583].

Спадкові правовідносини існують у вигляді юридичного складу, необхідними елементами якого є такі юридичні факти: відкриття спадщини, час відкриття спадщини, місце відкриття спадщини, спадкова маса та інші.

Відкриття спадщини. Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою (ч.1 ст.1220 ЦК України). Значення відкриття спадщини полягає в тому, що саме з відкриттям спадщини виникають спадкові правовідносини. Не слід плутати відкриття спадщини (як події) і відкриття спадкової справи (як дії), оскільки ці юридичні факти породжують різні наслідки. При відкритті спадщини у спадкоємців виникають матеріальні права на її прийняття або відмову на її прийняття. Нотаріальний процес в якості наслідку передбачає фіксування та констатацію наявності прав у спадкоємців та інших осіб.

Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується

померлою. Під днем смерті слід розуміти конкретну календарну дату (добу). Не слід плутати смерть особи та реєстрацію смерті фізичної особи. Юридично особа вважається померлою з моменту, коли зроблений відповідний запис про смерть особи органами РАГСу. Тому довідка про смерть (відповідної форми) або судові рішення про оголошення особи померлою (яке набрало законної сили), це лише підстава для відповідної реєстрації смерті фізичної особи із зазначенням дати її смерті. Якщо дата фактичної смерті невідома, наприклад, при оголошенні особи померлої, то в свідоцтві про смерть обов'язково повинен бути вказаний місяць або рік смерті (набрання судового рішення законної сили). У цьому випадку часом відкриття спадщини слід вважати останній день вказаного місяця або року.

Якщо протягом однієї доби померли особи, які могли би спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з них (ч.3 ст.1220 ЦК України). Ці поодинокі випадки, як правило, носять характер смерті від екстраординарних умов (ДТП, катастрофа, руйнування будинку) Зрозуміло, що зазначені особи не можуть успадковувати один після іншого, навіть якщо в одну добу гине одна особа, а через декілька годин інша, але в цю ж добу. Виняток з цього правила полягає в тому, що коли кілька осіб, які могли би спадкувати одна після одної, померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо), припускається, що вони померли одночасно. Але зрозуміло, що про таку презумпцію можна казати лише при оголошенні особи померлим. У цьому разі спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з цих осіб незалежно від доби, в яку вони померли. Найімовірніше всього зазначені обставини - стихійне лихо, аварія, катастрофа тощо мають бути тривалими (більше однієї доби або захоплювати кілька годин між добами) та безперервними.

Пленум Верховного Суду України ввів нове правило, згідно якого часом відкриття

спадщини помертвено реабілітованих осіб є день прийняття рішення районною комісією з питань поновлення прав реабілітованих про повернення майна реабілітованого або відшкодування його вартості спадкоємцям першої черги. Коло спадкоємців першої черги визначається на день винесення цього рішення [5].

Правове значення відкриття часу спадщини полягає в тому, що саме на цей момент в часі: визначається законодавство, яке буде регулювати спадкові правовідносини (відносини спадкування регулюються правилами ЦК України, якщо спадщина відкрилася не раніше 01.01.2004 року. У разі відкриття спадщини до зазначеної дати застосовуються відповідні правила Цивільного кодексу Української РСР, у тому числі щодо прийняття спадщини, кола спадкоємців за законом. У разі, коли спадщина, яка відкрилася до набрання чинності ЦК і строк на її прийняття, не закінчилася до 01.01.2004 року, спадкові відносини регулюються ЦК України); встановлюється місце відкриття спадщини; визначаються коло спадкоємців, які призиваються до спадкування; встановлюються обсяг і зміст спадкової маси; припиняються особисті зобов'язання спадкодавця; починають плинати строки для прийняття спадщини, тощо [6, с.328].

Місце відкриття спадщини. Місце відкриття спадщини – це визначення виключно юридичне, під ним слід розуміти населений пункт (і, зрозуміло, нотаріальний округ), в якому за думкою спадкоємців слід визначитися з спадковим правонаступництвом. Зрозуміло, що місце фактичної смерті і місце відкриття спадщини можуть не співпасти. Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця (ч.1 ст.1221 ЦК України). На спадкоємців покладається обов'язок доказування останнього місця мешкання спадкодавця. Такими доказами, як правило, є: реєстрація місця мешкання, довідки житлово-експлуатаційних організацій, довідка про смерть і т.д. Це загальне правило має важливе практичне значення, оскільки

після смерті особи спадщина повинна відкриватися тільки в одному місці, про що робиться відповідна реєстрація про відкриття спадкової справи в спадковому реєстрі, і нотаріус видає «витяг про реєстрацію в спадковому реєстрі». Саме за цим місцем приймаються заяви зацікавлених осіб і саме в цьому місці у випадку виникнення спору слід звертатися до суду. На практиці вказане вище загальне правило передбачає декілька винятків:

- для громадян України, які постійно проживали за кордоном України місцем відкриття спадщини буде країна, де вони постійно проживали (винятком із цього правила є успадкування нерухомого майна, за наявності якого право на спадщину на таке майно оформляється відповідно до законодавства тієї держави, на території якої воно знаходиться);

- для неповнолітніх та осіб, які перебувають під опікою, місцем відкриття спадщини визнається місце проживання батьків (усиновителів), опікунів (органу опіки або піклування);

- після смерті військовослужбовців строкової служби, а також осіб, які навчалися в навчальних закладах, що знаходяться поза постійним місцем їх проживання, місцем відкриття спадщини визнається те місце, де вони постійно проживали до призову на строкову військову службу або до вступу до відповідного навчального закладу.

Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна місцезнаходження основної частини рухомого майна (ч.2 ст.1221 ЦК України). На практиці непоодинокими є випадки, коли встановити останнє місце проживання спадкодавця неможливо чи ускладнено, наприклад, при визнанні особи померлим. У цьому разі замість доказів місця мешкання спадкоємці надають докази щодо місця знаходження та вартості майна спадкодавця.

Остаточну, але доволі спірну крапку в цьому питанні поставив ВС України, за думкою суддів, якщо спадкодавець мав кілька

місць проживання, місцем відкриття спадщини вважається останнє місце реєстрації спадкодавця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Харитонов Е. О. Рецепція римського приватного права: (Теоретичні та історичні аспекти) / Е. О. Харитонов. – Одеса, 1997. – 288 с.
2. Цивільне право України : підручник: У 2-х кн. / [О. В. Дзера (керівник авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 720 с.
3. Цивільне право в Україні : курс лекцій: У 6 томах. Т. 1. / [Р. Б. Шишка (керівник авт. кол.), О. Л. Зайцев, Є. О. Мічурін та ін.] ; за ред. Р. Б. Шишки та В. А. Кройтора. – Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 417 с.
4. Спадкове право. Теорія та практика : навчальний посібник / Фурса С. Я., Фурса Є. І. - К. : Атіка, 2002. – 496 с.
5. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» : від 30.05.2008 р., № 7.
6. Цивільне право України. Альбом схем : навчальний посібник / за заг. ред. Є. О. Мічуріна. - Вид. 2-ге, перероб. та доп. – Харків : Юрsvіт, 2008. – 352 с.

Зайцев О. Л. Основні положення спадкового права / О. Л. Зайцев // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 112–115 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10zolpcr.pdf>

Запропоноване авторське поняття спадкування та визначені його основні специфічні ознаки. Проаналізовано значення терміну «спадкове право». Узагальнені основні положення спадкового права, такі як: відкриття спадщини, час відкриття спадщини, місце відкриття спадщини, в контексті бачення цих питань Верховним судом України.

Зайцев А.Л. Основные положения наследственного права

Предложено авторское понятие наследования и определены его основные специфические признаки. Проанализировано значения термина «наследственное право». Обобщены основные положения наследственного права, такие как: открытие наследства, время открытия наследства, место открытия наследства, в контексте видения этих вопросов Верховным судом Украины.

Zaitsev A.L. Substantive Provisions Hares of the Law of Succession

The author's concept of inheritance is offered and its basic specific signs are defined. It is analyzed values of the term «law of succession». The generalized substantive provisions of the law of succession such as: inheritance opening, time of opening of the inheritance, a place of opening of the inheritance, in a context of vision of these questions the Supreme Court of Ukraine.